

УДК 796637(498.6) «XIX/XX»

О. Т. ВИННИЧУК

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В ОСВІТНІЙ ПРАКТИЦІ БУКОВИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Охарактеризовано процеси становлення та розвитку фізичної культури в школах Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено причини та охарактеризовано недоліки процесу становлення фізичної культури в освітній політиці Габсбурзької монархії. Доведено, що соціально-політичне життя буковинців у другій половині ХІХ ст. сприяло запровадженню реформістсько-інноваційних підходів до народної школи, які вже були апробовані в західноєвропейських країнах. Встановлено основні підходи до реалізації змісту фізичної культури учнів шкіл на Буковині в досліджуваний період.

Ключові слова: фізична культура, гімнастика, народні школи, освітній процес.

О. Т. ВИННИЧУК

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ БУКОВИНЫ КОНЦА ХІХ – НАЧАЛА ХХ СТОЛЕТИЯ

Дана характеристика процессов становления и развития физической культуры в школах Буковины в конце ХІХ – в начале ХХ ст. Определены причины и охарактеризованы недостатки процесса становления физической культуры в образовательной политике Габсбургской монархии. Доказано, что социально-политическая жизнь буковинцев во второй половине ХІХ ст. способствовала внедрению реформаторско-инновационных подходов к народной школе, которые уже были апробированы в западноевропейских странах. Выделены основные подходы к реализации содержания физической культуры учеников школ на Буковине в исследуемый период.

Ключевые слова: физическая культура, гимнастика, народные школы, образовательный процесс.

О. Т. VYNNYCHUK

PHYSICAL CULTURE IN EDUCATIONAL PRACTICE OF BUKOVYNA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The process of physical culture establishment and development in schools of Bukovyna in the late 19th – early 20th centuries has been described. The reasons for and the disadvantages of the physical culture establishment process in the educational policy of Habsburg Monarchy have been determined and characterized. It has been proven that social and political life of the residents of Bukovyna in the second half of the 19th century helped to implement reformation and innovative methods into public schools, which had been already approbated in Western European countries. Basic approaches to the implementation of the content of physical culture of the pupils in Bukovyna in the period being explored have been pointed out.

Keywords: physical culture; gymnastics; public schools; educational process.

Аналіз сучасної системи освіти в Україні загалом та фізичного виховання як її вагомій складовій зокрема дозволяє стверджувати, що в суспільстві різко зменшився інтерес до занять фізичними вправами, малоефективним є управління процесом фізичного виховання в освітній галузі, здебільшого не відповідає сучасним вимогам рівень компетентності фахівців фізичної культури. Одночасно продовжує зростати рівень захворюваності дітей та підлітків. Означене вимагає пошуків нового підходу до вирішення проблеми розвитку сучасної національної системи фізичного виховання школярів. Вона повинна формуватись з урахуванням регіональних особливостей та передового світового досвіду в галузі фізичного виховання.

Актуалізується, зокрема, вивчення історії розвитку освітніх практик на західноукраїнських землях – Галичині, Буковині, Закарпатті, які в різні історичні періоди перебували у складі чужоземних держав. Ця обставина зумовила своєрідну особливість національно-культурного життя в цих регіонах.

У роботах сучасних дослідників (Я. Боднар, О. Вацеба, Є. Приступа, А. Цьось та ін.) фізичне виховання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглянуто як загальнопедагогічну проблему, порушено питання становлення та розвитку гімнастично-спортивних товариств і об'єднань у різні історичні періоди в окремих регіонах України. У дослідженні В. Мужичка розглянуто педагогічні засади організації фізкультурно-спортивної роботи в загальноосвітніх школах Західної України.

В наукових дослідженнях з історії українського шкільництва на Буковині (Л. Кобилянська, І. Ковальчук, О. Пенішкевич,) порушено окремі аспекти означеної нами теми. Окремої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Н. Гнесь, в якому виокремлено та охарактеризовано етапи розвитку фізичного виховання учнів народних шкіл Буковини в досліджуваний період [5].

Метою роботи є характеристика процесу становлення і розвитку фізичної культури учнів шкіл Буковини.

Детальний аналіз історико-педагогічної літератури й архівних джерел, а також матеріалів періодичних видань означеного періоду переконують нас у тому, що стан фізичного виховання в народних школах Буковини упродовж монархічного устрою змінювався внаслідок прогресивних зрушень у змісті і методиці початкової освіти під впливом різних зовнішніх та внутрішніх факторів. У загальному контексті освітньої політики й поступу народного шкільництва в краї, починаючи з 1869 р., знаходимо зацікавлений та одностайний підхід австрійської влади до організації фізичного виховання в неподільній єдності з іншими заходами щодо підвищення загального культурного рівня населення в центрі та на периферії монархії.

Особливу увагу в Габсбурзькій монархії звертали на вивчення основних гімнастичних вправ, оволодіння рухами, розвиток сили, спритності, витривалості та інших особистісних якостей, оскільки саме вони дозволяли розвивати тіло людини змалку, застосовувати фізичну досконалість у праці та військовій службі з максимальною користю не лише для себе, а насамперед для держави: «З сільських шкіл столяри, муляри, гірники отримують собі поповнення, з села походить ядро військового складу армії. Для них усіх гімнастика в школі є бажаним і корисним предметом та навіть необхідним. Стосовно цісарської королівської армії, то переваги гімнастики побачили під час останніх воєнних дій і навряд чи варто сумніватися, що відтепер фізичним вправам у цісарсько-королівській армії надаватимуть більше уваги, ніж це було дотепер» [9].

На такі преференції в системі освіти монархії неодноразово вказували тодішні педагоги і громадські діячі Буковини К. Павлюк, І. Савицький, М. Шкурган та ін.

Архівні дані [6; 7; 8; 9; 10] свідчать про дотримання Крайовою шкільною радою Буковини основних положень законодавчих актів міністерства віросповідань і освіти Австрії з організації освітнього процесу в народних школах краю, зокрема з фізичної культури.

Зауважимо, що майже через 30 років після оприлюднення загальнодержавного «Закону про освіту» (1869 р.) з переліком обов'язкових шкільних предметів освіти Буковини у 1894–1896 навчальних роках все ще звітували про незадовільний стан організації фізичного виховання в початковій ланці шкільної освіти. Так, у звіті про стан шкільних справ в краї, в параграфі «Гімнастика» зазначено, що про фізкультурно-спортивне навчання можна говорити лише в окремих школах Буковини, оскільки в більшості шкіл відсутні спортивні зали та необхідне спортивне обладнання. Проводиться лише обмежена кількість занять і то в теплий час на шкільному подвір'ї у вигляді вільних і стройових вправ. Узимку в цих та інших школах вправи проводяться у класних кімнатах. Тут же зазначалося, що фізичне виховання могло би проводитися майже у всіх школах, оскільки наявною є достатня кількість здібних учителів, якби були створені мінімальні умови для таких занять [20].

Згідно із статистичними даними, «народних шкіл було на Буковині з кінцем шкільного року 1894/95 разом 327 з 601 клясами (проти 319 з 540 клясами минулого року)» [19].

У звіті про стан народної освіти на Буковині за 1897–1898 навчальний рік читаємо: «Заняття з фізичного виховання проводились у 292 школах з 349». Щодо виконання навчальних програм наголошувалося, що на належному рівні заняття з фізичного виховання проводяться лише у чоловічій школі в м. Чернівці. У решті шкіл через нестачу спортивного обладнання заняття зводяться до виконання вільних і стройових вправ на шкільному подвір'ї в теплу пору

року. Додавалось також, що за такого стану речей урізноманітнити заняття можливо через використання природних умов, а саме: організовувати зі школярами заняття з бігу, їзди на лижах, плавання у природних водоймах [21].

Зауважимо, що означений поступ у розвитку методики станом на 1898–1899 навчальний рік не вніс кардинальних змін у навчання гімнастики в народних школах Буковини. Підтвердження для такого висновку вбачаємо в результатах інспекції чернівецьких народних шкіл за вказаний рік. Тут, зокрема, йдеться про те, що гімнастичні заняття не можуть проводитись нормально у більшості шкіл у негоду, бо необхідні приміщення (спортивні зали) в них відсутні. В атмосфері занять на спортивних майданчиках не вистачає простого спортивного запалу: команди подаються монотонним голосом, а вправи проводяться в'яло, сповільнюється їх темп, хлопці через нестачу руху сумують і починають розмовляти. Поведінка дітей на майданчику несвідома, марширування виконується повільно. У стрибках у довжину з розбігу учням не дозволяється бігти один за одним при маленькому розмірі майданчика неможливо їх вишикувати у дві шеренги. Часто витрачається багато часу на ходьбу за рахунок інших рухів і вправ [22].

Не кращою була ситуація в наступному навчальному році. У річному звіті в розділі «Гімнастика» зазначалось, що її проводили у 277 школах. Деякі заняття обмежувались елементарними вправами через нестачу спортивного обладнання і приміщень для організації рухливих вправ і спортивних ігор [21].

Деякі народні школи краю, переважно міські, мали можливість проводити уроки з «гімнастики» в обсязі, запланованому державними навчальними планами (1874 р.), у деяких школах на фізичне виховання відводили меншу кількість годин, ніж пропонувалося нормативними документами [13, арк. 2]. Це зумовлювалося матеріально-технічними можливостями та фінансовою скрутою шкіл краю.

Глибокому осмисленню причин такого становища порушеної проблеми, народного шкільництва загалом сприяють проаналізовані нами джерела, в яких учителі-практики висловлюють власні оціночні судження. Показово, що в таких матеріалах оприлюднені взаємозумовлені питання: як впливали законодавчі акти на загальний стан навчання в народній школі та чи його реальна оцінка співпадала з аналізом фактів впливу на підвищення загального культурно-освітнього рівня.

У цьому контексті показовими є міркування І. Бажанського, який практикував у народній школі в с. Окно й у педагогічній пресі неодноразово вдавався до аналізу порушеного питання [3]. Так, скажімо, для розуміння особливостей навчання учнів гімнастичних вправ він писав у 1890 р., що від учителів вимагається спеціальних зусиль через певні об'єктивні причини: «Учитель, который и сего предмета такъ какъ другихъ учить хоче, має найбільше клопоту, а то одно, що при многихъ школахъ нема ѳтповедныхъ на то местць, а друге, що до науки сего предмета нема ѳтповедныхъ пѳдручникѳвъ въ русскѳмъ языкѳе. Не дивно отже, що съ симъ предметомъ въ нашихъ народныхъ школахъ такъ млаво иде» [3, с. 146].

Можемо визнати, що цей компонент навчання був дуже важливим у поглядах педагога на зміст освіти дітей. Однак І. Бажанський цілком слушно зазначав, що якість гімнастичних вправ не відповідає існуючим приписам, оскільки реальне становище народної школи було значно важчим, аніж її теоретичне обґрунтування в законі від 1869 р.: «Задачею народной школы есть дети норовственно (с. е. морально) релігійно виховувати, душевни ихъ сили розвивати, ихъ – знаніями и способностями и потребными къ дальшому до житья образованью – заосмотрити и основу для воспитанья гѳдныхъ людей и членѳвъ обществности (суспѳлности) положить» [3, с. 98].

Мета освіти в Австро-Угорській імперії визначалися характером її політичного устрою як просвітницької монархії, передусім такими чинниками, як: «зміцнення імперії, єдність народів, що до неї входили, сприяння розвитку економіки, ...духовне збагачення особистості, ...доступність освіти для всіх народів імперії, врахування національної культури різних народів та їх право навчатися рідною мовою, поступове обмеження церкви на освіту, перехід від навчання за бажанням батьків до обов'язкової початкової освіти, стандартизація змісту освіти та її організації, суворе регламентування шкільного життя тощо» [17, с. 104–105]. Зауважимо, що рішення офіційної влади дуже повільно впроваджувались у реальну практику народної школи.

Вивчення архівних документів, законодавчих актів, директивних розпоряджень дозволило акцентувати увагу на питанні експлуатації дитячої праці в монархії. Зростаючі темпи реформування промислового сектора в країнах Європи в кінці XIX – на початку XX ст. зініціювали принципово нову соціокультурну ситуацію в більшості держав: масове початкове навчання ставало суспільною необхідністю, яка спонукала уряди до поблажливого ставлення до всіх суспільних прошарків – аж до найбіднішого населення.

Однак запит на просту і малокваліфіковану та ще й, окрім усього іншого, дешеву дитячу працю повсюдно зростав. Відтак, як стверджують джерела [14; 15], лише до 50 % всіх дітей Буковини могли навчатися в народних школах унаслідок такого перерозподілу пріоритетів.

Аналогічну тему порушив В. Андрієвич в часописі «Bukowiner Pädagogische Blätter» («Буковинський педагогічний журнал»), де зазначав, що в селах батьки прагнули уникати відвідування школи їх дітьми: «...Одні родчъ кажуть, що ихъ дѣти мають то сю то иншу хоробу; другі удають, що ихъ дѣти слѣпѣ, глухѣ, нѣмѣ або дурнѣ; инші зновъ звиняють ся, що вони бѣднѣ та що пороздавали дѣтей по чужихъ селахъ на службу и т. д. Все то єсть ихъ єдина цѣль до увѣльнення дѣтей вѣдъ посѣщєния школы» [1, с. 225].

Однією з основних причин поганого відвідування школи буковинськими дітьми, зокрема в селі, І. Бажанський вважав загальну убогість людей: «Лѣто бѣдному воля – житѣе, но зима – смерть. Ни сардачины, ни постолять, – якъ будетъ бѣдный посылати голу и босу дитину до школы? Накладати на него грошевую кару было бы безсовѣстно...» [2, с. 54].

Попри означені проблеми, економічний та соціокультурний поступ Буковини зумовлював розвиток педагогічної науки, серед основних положень якої виокремлюємо визнання розвитку розумових і фізичних сил кожної дитини задля якнайвищої її здатності до праці.

Означене підтверджується листом у 1909 р. до Крайової шкільної ради в Буковині з міністерства віросповідань і освіти Австрії, де, зокрема, йшлося про «необхідність приділення більшої уваги фізичній підготовці шкільної молоді, про безцінне значення фізичної підготовки для фізичного розвитку підростаючого покоління, яке не може лишатись поза увагою як кожної людини, так і держави. Тому міністерство схиляється до того, щоб за допомогою шкіл взяти турботу не лише про організацію молодіжних ігор, й про сприяння розвитку інших видів спорту, зокрема плавання, відтак буде надаватись посильне сприяння у будівництві необхідних споруд» [11, арк. 5].

На початку другого десятиліття XX ст. міністерство віросповідань і освіти Відні винесло на обговорення урядів провінцій монархії пропозицію щодо створення при крайових шкільних радах центрів з питань фізичного виховання школярів (за прикладом діючого з 1911 р. в Нижній Австрії). Означений комітет мав складатися з представників крайового шкільного уряду, спортивних об'єднань, лікарів та здійснювати свою роботу щодо підвищення кваліфікації вчителів у означеній галузі, надавати допомогу у матеріально-технічному забезпеченні фізичного виховання школярів, здійснювати контроль за здоров'ям учнівської молоді тощо [12]. Зважаючи на дату звернення – 5 січня 1914 р. та на відсутність документів, які б свідчили про створення центру з фізичного виховання школярів при буковинській Крайовій шкільній раді, вважаємо, що розвитку справи завадив початок Першої світової війни влітку 1914 р.

На початку XX ст. як в усій державі, так і на Буковині порушувалось питання військового спрямування фізичної підготовки хлопців, зокрема у народних школах, що підтверджує розпорядження міністерства віросповідань і освіти від 5 травня 1907 р. [10]. В ньому наголошувалось на величезному значенні виховання юнаків, спрямованому на військову справу, оскільки тогочасні оборонні тенденції були сфокусовані на формування масових армій, скорочення строку обов'язкової військової служби.

У документі зазначалося, що імперське міністерство оборони все частіше покликається на приклади інших держав – Італії, Англії, Швейцарії, Румунії, де ідеї військового виховання юнаків надається все більшого значення та законності. Утім, наголошувалося, що не потрібно гімнастику замінювати військовими справами. Обидві сторони фізичного виховання юнаків повинні розвиватися паралельно. Отже, акцентувалося на необхідності військових нововведень

до гімнастичних занять хлопців у середніх школах, педагогічних закладах, народних і громадських школах.

Якщо на початку 70-х років XIX ст. на Буковині основну увагу приділяли створенню народних шкіл, то з 80-х років набуває актуальності організація навчально-виховного процесу, добір методів роботи з дітьми з метою вирішення основних завдань, у т. ч. з фізичного виховання.

До кінця 90-х років XIX ст. вчителі народних шкіл керувалися методичними порадами щодо ведення уроків гімнастики й вирішення проблем фізичного виховання здебільшого із застарілих, методично необґрунтованих джерел. Методика фізичного виховання в народних школах не була достатньо описана. І все ж учителі усіляко намагалися поширювати відомий їм досвід на сторінках часописів, практикували передрук з різних джерел.

Результати аналізу джерельної бази, архівних матеріалів переконують у тому, що вчителі народних шкіл намагалися адаптувати зміст і форми проведення фізичного виховання до найбільш необхідних умов у народних школах краю, донести до батьків значення знань та умінь, якими оволодівали діти для подальшого життя, спонукати до досвіду народної педагогіки.

Хоча матеріали першоджерел засвідчують прагнення керівників народних шкіл Буковини до належної організації місць та придбання обладнання й інвентарю для занять гімнастикою [7; 8], констатуємо реальний незадовільний стан матеріальної бази фізичного виховання учнів через нестачу коштів шкільних громад на її створення та утримування.

Цей факт підтверджується документальними матеріалами останнього десятиліття досліджуваної доби. Серед них, зокрема, знаходимо звіти голів повітових (Вашківці, Кіцмань, Сучава) та міської (Чернівці) шкільних рад (1908–1913 рр.) про стан викладання гімнастики в народних школах Буковини [11].

Як приклад наводимо звіт про організацію занять з гімнастики для дівчат в Чернівецькому повіті: «Керівники народних шкіл мотивують не проведення занять з гімнастики для дівчат нестачею шкільних приміщень, яку спричинив розподіл планових навчальних годин по окремих класах.

Шкільні керівництва в с. Нові Мамаївці, с. Альт-Жучка наголошують на небажанні і спротиві батьків дівчат щодо занять гімнастикою з їх дітьми.

Керівники шкіл в с. Біла, Боян-Глиниця, Чагор, Садагора (дівчата) виправдовують не проведення гімнастичних занять з дівчатами навчально-плановою необов'язковістю; при цьому керівництво народної школи у Чагрі посилається, зокрема, на § 3 Державного закону про шкільну освіту від 14 травня 1869 р.» [11].

Серед багатьох складностей і перепон на шляху повноцінного викладання означеної дисципліни у звітах зазначалось, що заняття можуть проводитися тільки влітку за хорошої погоди. Зимом або осінню у дощову погоду уроки гімнастики не можуть проводитись, оскільки в багатьох школах відсутні спортивний ігровий інвентар і закриті спортивні приміщення [11].

Разом з тим у звітах голів шкільних рад у Вашківцях, Кіцмані, Сереті, Чернівцях зазначено, що «...фізична підготовка сільських школярів не така погана, як у місті. Школярі у селах рухаються на свіжому повітрі набагато більше, оскільки залучаються до певних сільськогосподарських робіт. Діти, які мешкають поблизу річок, непогано плавають. У багатьох школах практикують молодіжні ігри» [11, арк. 51]. У звіті голови Сучавської шкільної ради читаємо: «...У всіх школах повіту проводяться заняття з гімнастики, але, на жаль, успіхи в цій шкільній дисципліні недостатні, оскільки в більшості шкіл спортивний інвентар (через бідність громади) майже відсутній. Фізкультурні заняття обмежуються вільними вправами, стройовими заняттями, а ігри – місцевим репертуаром. Там, де наявні більш-менш відповідні майданчики та більш підготовлені й ініціативні учителі, спортивні заняття проходять на належному рівні» [11, арк. 47–48].

Під час Першої світової війни Буковина зазнала руйнувань і пограбувань. Села в зоні бойових дій (Бояни, Звенячин, Хрещатик, Раранча, Топорівці, Чорнівка тощо) цілком або частково знищили. Навчання в учительській семінарії у м. Чернівці навесні 1916 р. М. Гарас описав так: «Ворожі літаки – «бомбарі» – почали чистіше навідувати місто, то й з наукою був кінець. Не можна було більше втримати молоді у клясі. З кожним вибухом бомби тремтіла вона з нетерпеливості, коли вже відпустить їх учитель домів...» [4, с. 127]. У краї було зруйновано

промислові підприємства, громадські заклади. У багатьох населених пунктах приміщення народних шкіл були перетворені на казарми, лазарети, отже, діти не навчалися. Лише з вересня 1917 р. розпочалися «приготування до отворення шкіл» [4, с. 127].

Підсумовуючи вищенаведене, можемо стверджувати, що доцільність фізичної культури дітей у школах Буковини була підтверджена чинними законодавчими актами, підтримана шкільною владою та провідними педагогами краю, однак недостатня реалізація положень законів, розпоряджень та навчальних планів стала в Буковині досліджуваного періоду визначальною рисою освітньої політики уряду Австро-Угорщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрієвич В. Якъ може собѣ учитель любовь и доверіе сѣльскаго народа позыскати и черезъ то численне и правильнее посьщене школы придбати / В. Андрієвич // Bukowiner Pädagogische Blätter. 1892. – № 14. – С. 224–225; № 15. – С. 239–241.
2. Бажанській И. Обстоятельства препятствующіи осягненно приписаной цѣли въ народныхъ школахъ / И. Бажанській // Bukowiner Pädagogische Blätter. – 1889. – № 4. – С. 53–56.
3. Бажанський І. Якъ треба сѣ наукою у насъ въ народныхъ школахъ поступати, чтобы зъ ней наши селяни хосень мали / И. Бажанській // Bukowiner Pädagogische Blätter. – 1890. – № 8–9. – С. 97–99; № 11. – С. 145–147.
4. Гарас М. Ілюстрована історія товариства „Українська Школа» в Чернауцъ 1887–1937 / М. Гарас / Пропам'ятна книжечка видана з нагоди 50-их роковин існування цього товариства. – Чернауцъ: Тірографія «Seas»Е. Truchanko &Co, 1937. – 148 с.
5. Гнесъ Н. О. Становлення і розвиток фізичного виховання учнів народних шкіл Буковини (1869 – 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Н. О. Гнесъ. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
6. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 13, 96 арк.
7. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 1359, 10 арк.
8. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 1899, 3 арк.
9. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 3373, 45 арк.
10. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 9029, 3 арк.
11. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 10255, 84 арк.
12. Державний архів Чернівецької області. Ф. 211, оп. 1, спр. 12833, 10 арк.
13. Державний архів Чернівецької області. Ф. 246, оп. 1, спр. 36, 12 арк.
14. Купчанко Г. Народне просвещеніе въ Буковине / Г. Купчанко // Просвещеніе. – 1895. – № 1. – С. 7–9.
15. Купчанко Г. Просвещеніе то наше спасеніе / Г. Купчанко // Просвещеніе. – 1893. – № 1. – С. 2–4.
16. Маковей О. Про діточі забави / О. Маковей // Bukowiner Schule. – 1904. – № 3. – С. 137–145.
17. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок ХХ ст.): монографія / О. Пенішкевич. – Чернівці: Рута, 2002. – 520 с.
18. Пігуляк В. Головні причини анальфаетизму на Буковині й способи його побореня / В. Пігуляк // Bukowiner Schule. – 1913. – № 2. – С. 91–94.
19. Шкільництво на Буковині // Буковина. – 1896. – № 21. – С. 2.
20. Jahres-Hauptbericht über den Zustand des Volksschulwesens in der Bukowina im Schuljahre 1894/1895 // Bukowiner Pädagogische Blätter. – 1896. – № 8. – S. 134.
21. Jahres-Hauptbericht über den Zustand des Volksschulwesens in der Bukowina im Schuljahre 1899/1900 // Bukowiner Pädagogische Blätter. – 1901. – № 12. – S. 181.
22. Wotta J. Über die Wahrnehmungen bei den im Schuljahre 1898/99 vorgenommenen Inspectionen der Czernowitzer Volksschulen: Nichtamtlicher / J. Theil Wotta // Bukowiner Pädagogische Blätter. – 1899. – № 21. – S. 328.